

O'KTAMBEK SULTONOV,
tarix fanlari doktori, professor
O'zRFA Sharqshunoslik instituti
bosh ilmiy xodimi

MURODXO'JA SOLIHIY VA TOSHKENT SHOIRLARI

Annotatsiya. Murodxo'ja Solihiy bugun Turkistonning adabiy-madaniy hayoti tadqiqotchilari orasida ko'proq Shayx Sa'diyning "Guliston"i turkiy tarjimoni sifatida tanish. Aslida, u XX asr birinchi yarmi Toshkent madaniy hayotining eng yorqin siymolaridan. Uning faoliyati ham bizga ma'lum bo'lganidan ancha serqirra va keng ko'lamli. Faoliyatining ilk yillarida u ko'plab diniy va adabiy mavzudagi asarlarni toshbosmada nashr qildi. Keyinroq, 1917-yildan ta'lim sohada ishladi va "Musulmon o'qitivuchilari kengashi"ga raislik qildi. 1920-yillarda Toshkentdagi Eshonquli dodxoh madrasasida dars berdi. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari idorasi tashkil etilgach umrining oxirigacha muftiy Eshon Boboxonning muovini bo'lib ishladi. Murodxo'ja Solihiy "Guliston"ning turkiy tarjimasi va diniy-adabiy mavzudagi asarlar toshbosma nashridan tashqari o'zbek tilida, arab alifbosida "Tarixi jadidayi Toshkand" asariga taqriz va ilova" nomli kichikroq bir tadqiqot ham yozgan. Uning matnidan Murodxo'ja Solihiyning Toshkent tarixi va shoirlari ijodidan xabardor ekani, hatto ayrim shoirlar bilan do'stona aloqada bo'lgani oydinlashadi. Ushbu maqolada Murodxo'ja Solihiy faoliyati yoritilgan, "Tarixi jadidayi Toshkand" asariga taqriz va ilova" risolasining matni esa ilk bor e'lon qilinmoqda.

Kalit so'zlar: Murodxo'ja Solihiy, Shayx Sa'di, Guliston, "Tarixi jadidayi Toshkand", Toshkent shoirlari.

Annotation. Murad-khwaja Salihi is recognized today among researchers of the literary and cultural life of Turkestan as the translator of "Gulistan" by Shaykh Sa'di. However, he stands out as one of the most significant figures in Tashkent's cultural life during the first half of the 20th century. His contributions were far more diverse and extensive than we commonly acknowledge. He prepared lithographed editions of numerous religious and literary works, served as the chairman of the «Council of Muslim Teachers» after 1917, and in the 1920s, he taught at the Ishanquli Dadkhah madrasah in Tashkent. Following the establishment of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM) in 1943, he served as deputy mufti under Ishan Babakhan until the end of his life. In addition to his Turkic translation of "Gulistan" and his lithographed publications, Murad-khwaja Salihi authored a brief work in Uzbek, written in the Arabic alphabet, titled «Review and Appendix to the Work "Tarikh-i jadida-i Tashkand"». This text indicates that Murad-khwaja Salihi was well acquainted with Tashkent's history and the works of its poets, many of whom he had friendly relationships with. This article aims to shed light on the activities of Murad-khwaja Salihi. The text "Review and Appendix to the work 'Tarikh-i jadida-i Tashkand'" is also presented.

Keywords: Murad-khwaja Salihi, Shaykh Sa'di, Gulistan, Tarikh-i jadida-i Tashkand, poets of Tashkent.

Murodxo'ja Solihiyning hayoti va faoliyati

Asl ismi sharifi Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li bo'lgan bu shaxs 1873-yilda Toshkent shahrining Shayxontahur dahasida tug'ilgan. Uning oilasi va faoliyati haqidagi ma'lumotlar kam. U haqidagi qisqa qaydlar bibliograf va manbashunos Abdulla Nosirov (1899–1987) tomonidan jamlangan. Ularga qaraganda, Murodxo'ja Solihiy dastlab Toshkentda, so'ng Buxoro madrasalarida tahsil olgan. O'z davri ulamolari va adiblari bilan yaqindan aloqada bo'lib, madaniy muhitning faol namoyandalaridan biriga aylangan. Murodxo'ja Solihiy o'z faoliyatining inqilobgacha bo'lgan davrida noshirlik bilan mashg'ul bo'lib, Buxoro va Toshkentda diniy va adabiy mavzudagi asarlarning toshbosma nashrini amalga oshirgan. Xususan, "Sharh ala Sharh al-Aqoid", "Sharh Miyatu omil", "Sharh Harakot", "Takmila ala tatimmat al-havoshiy" kabi asarlarni chop qilishda tashabbus ko'rsatgan. Ayniqsa, 1911-yilda Shayx Sa'diyning (1203–1292) mashhur "Guliston" asarining turkiy tilga tarjima qilinib, izohlari bilan "Shavqi Guliston" nomida Toshkentda nashr etilishi Murodxo'ja Solihiy ijodining durdonalaridan bo'ldi¹. Ushbu nashr haqida 1911-yilda o'sha vaqtda musulmon olamida shuhrat topgan "Sho'ro" jurnali va "Vaqt" gazetasida ijobiy baho berilgan. Nashr haqida biroz kechroq bo'lsa-da, 1914 yilda "Sadoi Turkiston" gazetasida ham maqola chop etilgan. Mazkur asarning turkiy tarjimalari va ular orasida "Shavqi Guliston"ning tutgan o'rni haqida adabiyotshunos olimlarimiz o'z fikr mulohazalarini bildirganlar. Abdulla Nosirovning qayd qilishicha, Murodxo'ja Solihiy she'rlar ham yozgan. Xususan, uning Abdulqodir ibn Abdulvoris qalamiga mansub "Miftoh ul-adab" asarining 1328/1910-yilgi Toshkent nashri uchun yozgan she'ri e'lon qilingan².

Murodxo'ja Solihiy faoliyati inqilobdan keyingi yillarda dastlab maorif sohasida kechdi. Xususan, 1917-yil Toshkentda o'tkazilgan Musulmon o'qituvchilar qurultoyida "Musulmon o'qituvchilar kengashi"ning raisi etib saylangan. 1920–1924-yillarda Vaqf sho'basi qaramog'iga o'tgan Toshkentdagi Eshonquli dodxoh madrasasida darslar olib borgan. Keyinroq, 1943-yilda Murodxo'ja Solihiy O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlar idorasini ochish tashabbuskorlaridan bo'ldi. Ilk muftiy Eshon Boboxonning (1856–1957) muovini va qozilik ishlariga boshchilik qildi. A. Nosirov qaydlariga qaraganda, 1945-yilda hajga yuborilgan O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlariga yo'l boshchi bo'lib borgan Murodxo'ja Solihiy Eron va Saudiya Arabistonida ziyolilar va hukumat vakillari e'tiborini tortgan. Xususan, Tehron shahrida "Iqdom" gazetasining mas'ul muharriri Abbos Haliliy (1895–1972) Murodxo'ja Solihiy bilan ilmiy suhbat uyushtirgan. O'zbekistondagi o'sha paytda diniy va maorif sohasida olib borilayotgan ishlarning yo'lga qo'yilishi, xotin-qizlarni maorifga jalb etish mavzusida bo'lgan suhbat "Iqdom" gazetasida "Ruhoniysi buzurgi olami islom" sarlavhasi bilan chop etilgan. Murodxo'ja Solihiy Makka shahrida Saudiya Arabistoni hukumati vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazgan. A. Nosirov Murodxo'ja Solihiyning hajdan O'zbekistonga qaytishda Eronning Mashhad shahri vaqf ishlari mudiri, mashhur shoirlar Mahmud Farrux bilan ham esda qolarlik suhbat uyushtirgani haqida yozgan. Lekin A. Nosirovning bu yerda keltirgan ma'lumotida biroz chalkashlik borgan o'xshaydi. Chunki shoir Mahmud Farrux Xurosoniy (1857–1941) bu vaqt hayot bo'lmagan.

Murodxo'ja Solihiy umrining oxirigacha O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlar idorasida faoliyat olib bordi. Nafaqaga chiqib, 1953-yilda, taxminan 77 yoshda vafot etgan va Toshkentning Qorasuv mavzeidagi Jo'rabek qabristoniga dafn etilgan. Kamina 2006-yilda, Murodxo'ja Solihiy haqida maqola yozishga kirishdim, ancha material yig'dim. U kishining qiz tarafdan nabirasi, o'sha vaqt Toshkent Davlat Sharqshunoslik universitetida ishlaydigan tarix fanlari doktori, professor Temur G'iyosov haqida eshitib, uchrashib suhbatlashdim. T. G'iyosovdan Murodxo'ja Solihiyning o'g'illari Zamon Murodov biologiya fanlari nomzodi, Mas'ud Murodov shifokor,

¹ Shavqi Guliston, musavvar. – Toshkand: Matbaai G'ulomiy, 1910. – 320 b. Kitob Toshkentda kirill alifbosida ham chop etilgan.

² Abdulqodir b. Abdulvoris. Miftoh ul-adab. – Toshkand, 1328/1910. – B.96.

qizlari Mavjudaxon, Azizaxon, Mukambarxon va Habibaxon haqida ma'lumot berdi. To'plangan materiallar maqola bo'lib chiqishini aytсам-da, T. G'iyosov mendagi ma'lumotni to'liq berishimni qattiq iltimos qilib turib oldi. Maqola tayyorlayotganimni eslatib, ilojisiz qog'ozda tayyorlangan materialni topshirdim. Bir muddat o'tib T. G'iyosov men bergan materialni Eron islom jumhuriyatining Toshkentdagi elchixonasining "Sino" jurnalida o'z nomidan nashr qilib yubordi. Shu bo'yi Murodxo'ja Solihiy haqidagi maqolamni chop qilmadim.

Murodxo'ja Solihiy muarrix Muhammad Solihxo'janing o'g'limi?

Toshkent tarixiga qiziquvchi ba'zi ziyolilar orasida Murodxo'ja Solihiy "Tarixi jadidayi Toshkand" asari muallifi Muhammad Solihxo'ja Toshkandiyning o'g'li, degan qarash mavjud. Mening "Muhammad Solihxo'ja Toshkandiyning "Tarixi jadidayi Toshkand" asari muhim tarixiy manba" nomli nomzodlik dissertatsiyam himoyasi 2007-yil kuzida, O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida bo'lib o'tgan. O'sha payt ilmiy rahbarim, tarix fanlari doktori Asomiddin O'rinboyev (1929–2009), akademik Abdulahad Muhammadjonov (1928–2016), falsafa fanlari doktori Omonulloh Fayzullayev (1921–2008) va tarix fanlari nomzodi Qavomiddin Munirov (1928–2012) ham muarrix Muhammad Solihxo'ja Toshkandiyning Murodxo'ja Solihiy bilan ota-o'g'il bo'lishi mumkinmi, degan masalada qisqa fikrlar bildirgan. Bu olimlarimiz XX asrning 20-yillarida Toshkentda tug'ilgan va shaharning o'sha paytdagi ziyolilari haqida eshitgan edi. Lekin Muhammad Solihxo'ja va Murodxo'ja Solihiyning ota-o'g'il bo'lishi mumkinligi haqidagi qarashlar o'z isbotini topmagan, dalillar kuchsiz edi. Shu sabab dissertatsiyam asosida tayyorlangan monografiyamning 2007-yilgi va 2009-yilgi ikkinchi nashrida ham Murodxo'ja Solihiy bu "Tarixi jadidayi Toshkand" asari muallifining o'g'li, degan qat'iy fikrni aytmaganman. Keyinroq, o'zini Muhammad Solihxo'ja Toshkandiy avlodi deb hisoblovchi bir shaxsning Murodxo'ja Solihiy mashhur muarrixning o'g'li ekanini isbotlab bermoqchi bo'lib meni qidirayotgani haqida eshitdim. O'rtada turgan odamlarga telefon nomerimni berdim. Lekin hech kim bog'lanmadi. Afsuski o'sha vaqtda uzoq muddatga xorij safariga ketdim. Qaytgach o'sha notanish odamni qanday topishni bilmadim. Qizig'i, bu maqolani nashrga topshirish chog'ida tasodifan o'zini Muhammad Solihxo'janing avlodi deb hisoblovchi xonadon buyurtmasi bilan tayyorlangan nasabnoma jadvaliga ko'zim tushdi. Unda Muhammad Solihxo'janing 1819–1897 (yoki 1900) yillarda yashab o'tgani (lekin tug'ilgan yil deb ko'rsatilgan sana shubhali – S.O.), Murodxo'ja Solihiydan tashqari, Karomatxo'ja, Muhammad Qosimxon (1849-1903), Muhammad Azizxon ismli o'g'illari bo'lgani ko'rsatilgan. Qolaversa, bu yerda Abduvohid qori Abduraufqoriyev (1858–1937, ona tarafdan) va Akmal Ikromov (1898–1938) kabi taniqli shaxslar ham Muhammad Solihxo'janing avlodlari bo'lgani ko'rsatilgan. Albatta, havaskorona uslubda tayyorlangan bu jadvalga buyurtmachining keksalardan eshitgan keyingi davrga oid ma'lumotlarida qandaydir asos bordir. Lekin bizga Muhammad Solihxo'ja Toshkandiy Murodxo'ja Solihiyning otasi ekani haqidagi "asos"ni hech kim ko'rsata olmapti.

Murodxo'ja Solihiyning muarrix Muhammad Solihxo'janing o'g'li ekaniga ishora qiluvchi jihatlar ko'pdek tuyuladi. Masalan, Murodxo'ja domla otasining ismi Solihxo'ja bo'lgani, ikkisining ham Shayxontahur dahasidan bo'lgani, Murodxo'ja Solihiy domla tahsili va pedagogik faoliyatining ko'proq shu dahada kechgani kabilar. Ko'pchilik ayni o'xshashliklar sabab bu ikki shaxsni ota-bola bo'lganiga ishonishga harakat qiladi. Lekin yuqoridagi sabablar kamlik qiladi. Hatto o'zaro suhbatimizda professor Temur G'iyosov ham o'z bobosi bo'lgan Murodxo'ja Solihiy haqiqatan ham Muhammad Solihxo'ja Toshkandiyning o'g'li, deb aytolmagan. Muhammad Solihxo'ja asarida, XIX asrning 80-yillarida va oilaviy nasabnomasida o'zining Karomatxo'ja ismli yosh o'g'li borligini eslab o'tgan. Afsuski Murodxo'ja Solihiy xotirasida Karomatxo'ja haqida biror gap aytmagan. Muhammad Solihxo'jani hurmat bilan "muhtaram muallif" deb tilga olsa-

da, otasi ekanini qayd etmagan. “Shavqi Guliston” nashrida ham o‘zini “Murodxo‘ja ibn al-hojj Solihxo‘ja Toshkandiy” deb tilga olgan³. Ammo Muhammad Solihxo‘ja hayotining bizga ma‘lum bo‘lgan XIX asrning 90-yillariga qadar qismida esa uning haj ziyoratiga borgani haqida eslatma yo‘q. Ehtimol, Ikkinchi jahon urushidan keyingi siyosiy muhit, Stalin boshqaruvining so‘nggi yillari sabab Murodxo‘ja Solihiy taqriz qilayotgan asar muallifini ochiq-oydin “otam” deyishdan o‘zini tiygandir. Qolaversa, Toshkent tarixi va uning mashhur shaxslari “bilimdoni”, Murodxo‘ja Solihiyini bevosita tanigan A.Nosirov ham o‘zining “Toshkent olimlari va shoirlari” mavzusida to‘plagan ma‘lumotnomasida ularni “ota-o‘g‘il” deyishga botina olmagan⁴. Ehtimol, dalillari yetishmagandir! Shuning uchun kelgusida bu masalaga oydinlik kirituvchi yangi ma‘lumotlarni kutishga majburmiz.

“Tarixi jadidayi Toshkand” asariga yozgan taqriz va ilova

Murodxo‘ja Solihiyning shu vaqtgacha ilmiy jamoatchilikka yaxshi tanish bo‘lmagan ishlaridan biri bu Muhammad Solihxo‘ja Toshkandiyning “Tarixi jadidayi Toshkand” asariga yozgan taqriz va ilova” nomli tadqiqotidir⁵. “Tarixi jadidayi Toshkand”ni ilk bor ilmiy muomalaga tortgan arxeolog olim akademik Yahyo G‘ulomov (1908–1977) edi⁶. Asarning muallif dastxati hamda keyinroq ko‘chirilgan ikkita qo‘lyozmasi hozirda O‘zRFA Sharqshunoslik instituti Asosiy fondida saqlanadi⁷. Asarning matni so‘nggi yillarda Germaniya, Eron va Tojikistonda nashr ham qilindi.

“Tarixi jadidayi Toshkand” asarining ikkinchi tadqiqotchisi va ijobiy ma‘noda tanqidchisi Murodxo‘ja Solihiy bo‘ldi. Uning asarga bag‘ishlangan ishi “Tarixi jadidayi Toshkand asariga taqriz va ilova” deb nomlanib, 1951-yilda, ushbu asar qo‘lyozmalaridan birining oxiri yozilgan. Asarning bu nusxani ko‘chirish 1940-yil iyunda, Toshkent shahar Markaziy kutubxonasi (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona) mudiri ko‘rsatmasi bilan Muhammad Hasan Buxoriy tomonidan boshlangan. Qolgan qismi Abdulla Nosirov tomonidan 1940-yil noyabr oyida ko‘chirib tugatilgan⁸. Bu qo‘lyozma hozirda O‘zRFA Sharqshunoslik instituti fondida 5732 raqam bilan saqlanadi. Murodxo‘ja Solihiyning taqrizi ushbu qo‘lyozmaning oxirgi, 377a-380b-varaqlariga, ko‘k qalam bilan yozilgan⁹.

Ilovada Muhammad Solihxo‘jaga zamondosh bo‘lgan toshkentlik 16 ta shoir haqida ma‘lumot berilgan. Unda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr birinchi choragida Toshkentda yashab ijod qilagan shoirlar to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlar uchraydiki, Murodxo‘ja Solihiy ularning ba‘zilari bilan shaxsan tanish bo‘lgan, ba‘zilari to‘g‘risida eshitganlariga asoslanib yozgan. Masalan, Sidqiy bilan toshkentlik shoirlarining mushoiralarida doimiy ko‘rishib turgan. Tajalliy Dehlaviy va Yusuf Saryomiylar bilan xat yozishib, xabarlashib turgan.

Murodxo‘ja Solihiyning taqriz va ilovasi 1966-yil A. Nosirov ko‘rsatmasi bilan O‘zRFA

³ Shavqiy Guliston musavvar. – Toshkand: Matbaai G‘ulomiy, 1910. – B.1.

⁴ Nosirov A. Toshkent olimlari va shoirlari. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma, № 13408. – 558-varaq.

⁵ Bu tadqiqotning tojik tilidagi tarjimai e‘lon qilingan. Qarang: Vohidov Sh., Sultonov O‘. Taqriz va ilovai Murodxo‘ja Toshkandi ba asari Muhammadsolihxo‘ja Toshkandi “Tarixi chadidai Toshkand // Vestnik Instituta / Poznaniye istorii / Svetoch nauki. – Panchkent, 2024. №1-2-3. – S.679-690.

⁶ Гулямов Я. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом // Известия Узбекской Филиал АН СССР. – Ташкент, 1941. №4. – С.81-82.

⁷ Tarixi jadidayi Toshkand. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma № 7791. – 1040 varaq; Muhammad Solihxo‘ja. Tarixi jadidayi Toshkand. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma № 11072 (1-jild). – 302 varaq; Muhammad Solihxo‘ja. Tarixi jadidayi Toshkand. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma № 11073 (2-jild). – 294 varaq; Muhammad Solihxo‘ja. Tarixi jadidayi Toshkand. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma № 5732/I. – 380 varaq.

⁸ Sultonov O‘.A. Muhammad Solihxo‘ja va uning “Tarixi jadidayi Toshkand” asari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – B.34.

⁹ Murodxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li. Tarixi jadidai Toshkand asariga taqriz va ilova. O‘zRFASHI fondi, qo‘lyozma № 5732/II.

Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi Usmon Karimov tomonidan ko'chirilib kitob holiga keltirilgan. Bu qo'lyozma jami 31 bet¹⁰. Qo'lyozmaning 5-18 betlarida Murodxo'ja Solihiy ilovasi, 19-betdan ko'rsatkichlar berilgan. Ayni shu qo'lyozma keyinchalik Murodxo'ja Solihiy faoliyati haqida ma'lumotlar jamlangan o'ziga xos manbaga aylangan. Chunki A. Nosirov qo'lyozma sahifalariga avval bilganlarini, keyin eslagan va o'zi to'plagan qo'shimcha qaydlarni kiritib borgan. Masalan, qo'lyozmaning 1-4 betlarida A. Nosirovning so'zboshisida Murodxo'ja Solihiy haqida ma'lumot bergan. Keyinroq so'z boshining 3-beti orqasiga 02.05.1966 va 04.09.1980 yillarda qo'shimchalar kiritgan. A. Nosirovning o'z xotiralarini 05.11.1970, 28.01.1984 va 24.06.1986 yillarda ham ba'zi fikrlarini qo'shib qo'ygan. Bu qaydlarda A. Nosirov Murodxo'ja Solihiy bilan shaxsan tanish bo'lgani, ko'p suhbatlashgani haqida eslaydi. Uning qayd qilishicha, Murodxo'ja Solihiy taqriz va ilovani 1951-yilda yozib o'tirganini ham ko'rgan.

Murodxo'ja Solihiyning muallif dasxati va Usmon Karimov ko'chirgan matn o'rtasida ayrim juz'iy farqlar bor. Aniqroq aytganda, Usmon Karimov taqriz muallifiga xos bo'lgan so'zlash va talaffuzini o'z davriga moslashtirib yozib ketgan. Bu farqlarni "avtur / va majlisi ulamolarda / mudofachilariga / boshlug' / o'zi tarafig'a jalb / qayerga borganin bilsalar (Qo'lyozma № 5732/ II) – "muallif / ulamolar majlisinda / mudofaasiga / boshliq / o'ziga jalb / qayerga borsalar" (Qo'lyozma № 13414) kabi misollarda ko'rish mumkin. Shunga qaramay, Usmon Karimov matni siyohi ancha urinib qolgan va mayda yozilgan Murodxo'ja Solihiy yozuvidagi o'qish qiyin bo'lgan ba'zi jumalarni aniqlashtirishda juda qo'l keladi.

Murodxo'ja Solihiy yozgan taqriz va ilovaning quyida keltirilgan matni uning muallif dastxati bo'lgan nusxa asosida tayyorlandi. Shu sabab muallifning matn ustiga qo'shgan qo'shimchalar /.../, matn hoshiyasiga kiritilgan qo'shimchalar {...} shakllari ichiga yozildi. Matnni tushunishga yordam beruvchi biz tarafimizdan kiritilgan jumalar esa [...] shakli ichida berildi. Shu o'rinda matndagi arabiy so'zlarni anqlashtirishda ko'maklashgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi Hamidulloh Aminovga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Ushbu tarixga taqriz bilan ilova

(377a) Bu asarning ta'lif etuvchi Muhammad Solih Qoraxo'ja o'g'li /Toshkandiy/ning ushbu "Tarixi jadidalarin" I-II jildlarin tamom ko'rib chiquvchi faqir mutarjimi "Gulistoni Sa'diy" Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li Toshkandiy. Ushbu tubandagi taqriz bilan bu asarga qiymat va baho berub, so'nginda ilova o'laroq bir zayl yopmoqni muvofiq topdi. Rusiya davlati O'rta Osiyoga istilosidin avval bul tarafda ahvoli zamona qanday ekanlig'in biluvchi kimsalar uchun ko'p qiymatli asardur. Garchi bu asardin avval Mulla Niyoz Muhammad tarafidan "Tarix Shohruxiya" nomlik asar ta'lif etilg'on bo'lsa ham, unga nazaran bu asar to'laroq yozilmish. Muhtaram fozil muarrix Muhammad Solih Qaraxo'ja o'g'li Toshkandiy Sheralixon, Olimxon, Umarxon, Salimsoqxon¹¹, Mallaxon, Xudoyorxon va Nasriddinxon zamonlarinda ko'p ishlarda ishtiroki va ko'zi bilan ko'rganligi uchun ahvoli zamona va vaqoyei yavmiyasi haqiqatga yaqin bo'lmog'i ma'lum. Binobarin muallif afandiga tashakkur va rahmat o'quymiz, rahmatullohi alayh. Lekin arablar aytuvinch "Li kulli shayyin husnun va qabih" ifodasinch har nimsanining yaxshiliq tarafi va kamchilik tarafi bo'lur deganidek, faqir ilova yozuvchi fikri qosirinch tubandagi kamchiliklar seziladi. Chunonchi, nima uchun ushbu qiymatbaho mufassal asar o'zbek xalqi ommasi foydalang'udek Hazrat Amir Alisher Navoiy fikrinch chig'atoiy turkiy o'zbek tilinda ta'lif etilmagan.

¹⁰ Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li. Tarixi jadidai Toshkand asariga taqriz va ilova. O'zRFASHI fondi, qo'lyozma № 13414. – 31 b.

¹¹ Salimsoqxon – Qo'qon xoni Sheralixonning o'g'li, otasining taxtga chiqishida katta hissa qo'shgan shahzoda, bir muddat Toshkent hokimi bo'lib turgan. 1845-yilda ukasi Xudoyorxon tarafdorlari tarafidan o'ldirilgan.

Ikkinchi, ahvoli bayon etilgan zotlarning ilm va maorifdagi qadr va qiymati qoldurgʻon asarlari borasida izohot berilmagan. Chunonchi Zahiriddin Mirzo Bobirning fatonatli shoirlikʻi, xususan Fargʻona viloyatin va Toshkand muzofoti va boshqalarni mavqei jugʻrofiyasini turli kashfiyoti va maʼlumotigʻa hoviy boʻlgʻon “Tuzuki Bobiriy” borasida izoh aytilmagan. Va Muhammad Alixonning ashʻorda tutqon mavqei toʻgʻrisida maʼlumot yoʻq. Holbuki ulugʻ va metin shoirlardan edi. Xudoyorxon va uning zamonidagi hokimlar zulm va xiyonatlaridan dam urmamishlar. Asrdosh boʻlgʻon Muhammad Aminxoʻja Muqimiy janoblari “Tanobchilar” /degan/ sheʼrin oʻqumamish. Xudoyorxon/ning/ it va qoʻchqor urushturub tanballar boqib, ahvoli zamonagʻa boqmagʻonligʻidin ham suhan yoʻq. Lekin shunisi borki, muallif bul toʻgʻrida bir nimarsa soʻzlamogʻa oʻjiz erdi. Chunki bu asarning yozuviga tashviqotchi Xudoyorxonning oʻgʻli Muhammad Aminbek erdi¹². Muallif esa asarida bayonincha oʻzi bekbachchalarning muallimi edi¹³. Binobarin maʼzurdur.

III [uchinchi], Bu asar Toshkandga maxsus, yaʼni Toshkand tarixi boʻlgʻon vajhidin kitob avvalinda Toshkand mavqei jugʻrofiyasi va masohai sathiyasi va atrof qoʻrgʻonlari va darvozalari bayoni asnosinda avvalo Toshkandning qachon bunyod boʻlgʻoni vajhi tasmiyasi borasida maʼlumot lozim edi. Yolgʻuz Toshkand Oʻgʻuzxon zamoninda borligʻin bildiradi. Oʻgʻuzxon esa miloddin bir ming toʻrt yuz /avval/ oʻtganligʻi tarixdin maʼlum boʻladi. Toshkand esa avvallari Shosh, arabiyda Choch va xitoychasi Shansi lafzi bilan qoʻllanib kelgan. Chunonchi arablar mashhur Shosh olimlarindin boʻlgʻon Badriddinni Badriddin Chochiy¹⁴ derlar. Faqirning fikri qosirinch, Shosh ismin Toshkand ismiga koʻchuviga bois bundin avval, yaʼni ushbu 1951 nchi yildan berincha ming yil avval Toshkandning janub, yaʼni Xoʻjand tomonidin oqadurgʻon Farak, yaʼni Chirchiq suvi Toshkandning bir yarim kilometr janubida oqadur/gʻon/ Qorasuv arigʻigʻa yaqin oqgʻon boʻlsa kerak. Chunki hozirgi Joʻrabek Qorasuvindin Chirchiqgʻa borgʻuncha eni uch kilometr, boʻyi 15 kilometrga yaqin ushbu masofadagi yerlarni qozigʻonda baʼzan bir yarim, baʼzan ikki metr yerdan tosh va qum chiqadi. Faqir shu yerda bir kovlanib turgʻon quduqqa tushub boqdimki toʻqqiz metrgacha hamon tiqiq tosh. Va quduqning bellarida, toshda suv chizigʻi alomati koʻrinadi. Bu shuni koʻrsatadikim avvallarda Chirchiq suvi shul yerlarda boʻlub, mururi zamon bilan janub tarafindan tufroq oqizib yalab ketgan tosh (377b) simirib va qotlami koʻpayib /oʻquvgʻa moneʻ boʻlgʻon soʻng/ bir kichkina shohobchasin Qorasuv nominda qoldirib, bir necha ming yillab sekin sekin orqaga chekinib borib, hozirgi Qoʻyluq mavzeidagi oʻrnigʻa yetgan boʻlsa kerak. 1890–1900 nchi yillarda faqir oʻz koʻzim bilan koʻrganman. Ushbu yillarda yoshlik davrimda Chirchiq toshquni yaʼni iyun-iyul oylarinda tamosho uchun Qoʻyluq mavzeiga chiqar erdik. Bu issiq kunlarda suv toshib Bektemur tarafindin va bul tarafdin bir qancha joylarni suv olib koʻpruklarni oqizib ketib, Toʻytefa va Fiskent taraflarindin keluvchilarga bir qancha kunlab yoʻl qatnovi berkilib qolar erdi. Suvchilar sol boʻylab yoki bir necha suvchilar zarur oʻtuvchilarni ba hazor mashaqqat bilan oʻtkazar erdilar, bul tamosho erdi. Binobarin bu suvni jinni suv deb atolur erdi. Hukumat kishilari har yili koʻpruk soluv va yilda ovora boʻlub koʻp mablagʻlar sarf boʻlur erdi. Soʻng voqeotlarda sovet hukumati bu jinni suvni nuqtalab olib chorasini koʻrdi. Hosili matlab shulki bu suv avvali tubanda oqib soʻngra janubga moyil boʻlub oqgʻon. Bu toshliq izlarni tashlab ketib bul oradagi yerlar toshliq xolinda qolgʻon. Soʻng Fargʻona va Xoʻjand yoʻli shul tarafdin boʻlgʻon vajhindin bu xalqlar Shosh shahriga

¹² Asarning yozilishiga sababchi insonlar orasida Sayyid Muhammad Aminbek ham boʻlgani haqida Muhammad Solihxoʻjaning oʻzi taʼkidlab oʻtgan. Qarang: Tarixi jadidai Toshkand. OʻzRFASHI fondi, qoʻlyozma №7791. – 366a-varaq.

¹³ Muhammad Solihxoʻja 1294/1877-yildan boshlab Xudoyorxonning Toshkentda yashayotgan oʻgʻillari hamda ukasi Sulton Murodbekning oʻgʻillari Ali Akbarbek, Mavlonbek, Nasriddinbekning oʻgʻillari Amir Sayyidbek, Sayyid Burhonbek va ushbu xonadonning boshqa vakillariga ustozlik qilib, islom asoslari, qiroat, Hofiz Sheroziy (1325–1389) devonidan saboq bergan. Qarang: Tarixi jadidai Toshkand. OʻzRFASHI fondi, qoʻlyozma №7791. – 825b, 852a-varaqlar.

¹⁴ Badriddin Chochiy (Badr Chochiy, 1285–1344), asli shoshlik, turkiy va forsiyda ijod qilgan shoir. 1332 yildan Dehli sultoni huzurida yashab ijod qilgan.

Toshkent ismi berilgʻon/ boʻlib, bu ism avvalgi ismiga gʻalaba qilgʻon boʻlsa kerak. Bu fikrning taqviyasi yaʼni avval Chirchiq suvi Toshkand yaqinida boʻlib, soʻng janub tarafiga moyil boʻlib, bul tarafni tashlab ketganiga hozirgi Bektemur orqa tarafidagi Ohangaron suvini toshloqlarin Farkent tarafin oʻpurgondin soʻngra ikkovidan suvi Sirga quygan yerida bu “Tarixi jadidayi Toshkand” muallifining aytuvicha Banokat shahrin bino oʻrnindin qoldiqlarin Sirdaryo oʻpurib ketganida topilgan alomatlarin zikr qilgʻon boʻlar. Bunga dalil oʻla biladi.

Zamonlarning oʻtuvi bilan bu toshloq yerlarga chang va gʻuborlar oʻturub, oʻtlar chiqib, bu oʻtlar ildizi tuproqgʻa aylanib, yer qatlami paydo boʻlub ushbu hozirgi holatiga kelgan boʻlsa kerak. Toshkent deb ataluviga ushbular sababmi deb oʻylanadi. Muallif ushbu kitobda baʼzilarning nasablarin bayonida tarixga muxolif kimsalarni masoila tariqiyla yozadi. Chunonchi bir necha yerda “Bobir mirzo ibn Umarshayx mirzo bin Amir Temur” deb yozadi. Holbuki, Temur avlodindin ikki Umarshayx oʻtub, birinchisi oʻgʻli boʻlub ikkinchisi Temurning nabirasin nabirasi, yaʼni chevarasidur. Chunki Temur hijriy 807 da vafot etub, Bobir mirzo 888 hijriyda tugʻuladi. 81 yil soʻng buning haqiqatligʻigʻa avturning oʻzi ushbu ikkinchi jildda 5-sahifada yozadi: Bobir mirzo ibn Umarshayx mirzo ibn Sulton Saʼid mirzo ibn Sulton Muhammad mirzo ibn Mironshoh ibn Temur koʻragon. Bu yozuv haqiqatga toʻgʻri. Toshkentda eski oʻtgan olimlardin Imom Muhammad Qaffol Shoshiy borasida 315-betda voqeaga notoʻgʻri maʼlumot berilmish. Yaʼni Abu Bakr Muhammad ibn Ali Qaffol Shoshiy Toshkandda tugʻulgʻon deb turub, buni sahoba erdi. Hazrat Umar tarafindin Toshkandga yuborildi, deyilgan. Holbuki Hazrat Umar voqtinda bu taraflar islomga kelmagan. Muhammad ibn Ali Qaffol Shoshiy tabʼa tobeʼindin erdi, 291 nchi hijriyda tugʻulgʻon. Bu toʻgʻrida tafsilotni faqir mazkur sahifada shaqa bilan hoshiyada maʼlumot berdim. /Anga/ murojaatga tavsiya qilaman.

Buning kabi baʼzi bir kamchiliklari “*al-insan mushtaq min al-nisyan*”¹⁵ vajhidin boʻlmogʻi mumkin. Ehtimol bizda ham bordir, afularin soʻralur. Soʻngra muallif oʻz zamondoshlarin zikri asnosida faqat eshonlar, soʻfilar, qozilar va muftiylar ahvolin (378a) zikr etilmish. Ammo Toshkandda oʻshal zamonda oʻtmish, kelajakdagilar uchun muhim asarlar qoldirgʻon tarixga ega bulurlik qudratli, zabardast shoirlar, mutarjimlar va adiblar borasinda musolahakorlik bilan tarixdan oʻrun bermamish. Binobarin faqir tarixning biroz kamolga yetkarmak umidida muallifning zamondoshi, hamasri boʻlgʻon toshkandlik shoirlardin xotirga kelganlarin zayl tariqiyla yozib qoldirdim.

Chunonchi, **Akmalxontoʻra Toshkandiy**. Bu Akmalxon Umarxon zamonida oʻtgan shoir Sher Akmal dan boʻlakdur. Yanglishilmasun ul Xoʻqandiydur¹⁶. Bu Akmalxon Toshkandda, Beshyogʻ och dahasinda Yalangqori mahallasinda 1835 yoki [18]40 yil milodiyda, toʻra va eshonlar oilasindan Yusufxontoʻra va Sayyid Mahmudxontoʻra nomlik olimlar xeshlarindan dunyoga kelib, ibtidoiy tahsilin Toshkandda oʻtkurgan.

Akmalxon shogirdlarindan Shokir qori nomlik bir olimning faqirga bergan maʼlumotiga nazaran yoshlik holindayoq quvvai sheʼriyasi maʼlum boʻlib, 13 yoshinda Yangi mahallasindagi bir masjid binosiga tarix bogʻlab, Sayyid Mahmudxontoʻraga taqdimin aytib hammani hayratda qoldirganin soʻzlagan edi. Taʼrix holo ham mavjuddur, dedi. Soʻng Xoʻqandga borib tahsilin kamolgʻa yetkarib undan Koshgʻarga, Badavlat laqabi bilan mashhur boʻlgan Yaʼqubbek¹⁷ huzuriga borgan. Ul vaqtda Koshgʻar, Xoʻtan balki, Oltishahar viloyati xitoylardan Yaʼqubbek orqali fath qilingʻon edi. Yaʼqubbekka kuyov boʻlib, birmuncha vaqt ul yerda mudarrislik va munshiylik vazifasida umr oʻtkarib, Qoshgʻar buzugʻligʻidin soʻng¹⁸ Toshkandga kelgan.

¹⁵ Bu yerda “unutish insonga xos” maʼnosida qoʻllanilgan.

¹⁶ Mulla Shermuhammad Akmal Xoʻqandiy (vaf. taxm. 1810), Qoʻqondagi Madrasai Mirda mudarrislik qilgan shoir. Shoir Maxmurning (vaf. 1844) otasi.

¹⁷ Yaʼqubbek Badavlat – 1865–1877-yillarda Sharqiy Turkistonda hukm surgan Yettishahar davlati asoschisi.

¹⁸ Bu yerda 1877-yilda Yaʼqubbek Badavlat vaoftidan soʻng Sharqiy Turkistonda boshlangan siyosiy

Bir ozdan so'ng Amir Muzaffar davrida¹⁹ Buxoroga ketgan. Buxoro amiri Muzaffarxonga ariza barobarinda qasidalar yozgan. Lekin Amir Muzaffar bu qudratlik olim muftaxabbir shoirga ortiqcha iltifot qilmag'on, yaxshi o'rinlar bermag'on. Bunga sabab shul bo'lsa kerakki arizasinda Badavlatning kuyovi ekanlig'in izhori uning kibriga tekkan. Balkim Buxorodagi olimlar, qozikalon va qozi Badriddinlar bu kuchli olimga hasad tariqasinda nazar qilib, bunga unvon bermaganlar. Chet yerdagi madrasalardan biriga mudarris qilib qo'yanlar. Va majlisi ulamolarda bir necha bor g'alaba qilg'onin so'zlarlar. [Amir] Abdulahadxonning²⁰ avvalgi davrida Buxoroda vafot etgan. Bu kuchli, o'tkur shoirning she'rlari va Bedilga qilg'on muxammaslari, matbu' bayozlarda va qo'lyozma bayozlarda ko'p uchraydi.

Asrdosh shoirlaridin biri **Ulfat**. Toshkentning rusiyalilar asnosinda Toshkent mudofaachilariga boshlug' bo'lg'on ulamolarimizdin Domullo Solihbek oxundning²¹ o'g'li bo'lub, ismi Sobirbek bo'lub, she'rda "To'xtamish", taxallusi "Ulfat" edi. Tarix hijriyning 1266–[12]67 yillarinda²² Toshkandda, Beshyog'och dahasinda dunyoga kelib, tahsilin otasidin olib, yosh chog'indayoq ilm va maorifda darajai qasvog'a yetib amsol va aqroni orasinda mashor alayh bolig'bon bo'lmish. O'zi benihoyat xushro'y bo'lub, axloqi husnasi bilan ommani o'zi tarafig'a jalb qilmish. Yosh chog'inda ulumi arabiyaga iqtidor hosil aylab, adabiyoti forsiyda ham benihoyat mohir edi.

O'sha zamonda bu yosh shoirning fazlu kamolig'a vola bo'lg'on ulomalardin Sayyidxo'ja eshon sahhof solxo'rdaning faqirga bergan ma'lumoti[ga ko'ra], Ulfat avval vaqtda Toshkand bedilxon ulamolari, chunonchi, Domla Umarbek qozi, Abdushukur a'lam, Avaz qori, Fazlulloh qori Almaiylar majlisinda, Bedil o'qulg'onda kashf qilinmag'on baytni majlis ahllari maxdum[Ulfat] dan so'rarlar edi. Baytning ma'nosini izoh bilan barobar "Bidoyai Bedil" she'riga muxammas boylar edi. Maxdum [Ulfat] tanbur va dutor ham yosor edi. O'zi benihoyat xushxat bo'lib, xushxon, ilmi musiqiyga moxir edi. Qo'liga o'zi yasog'on ulug' tanburini olib shashmaqomlardin bayod, dugoh, segoh, chorgoh va iroqi ajamlardan tug'anni aylab tarannum aylaganda hech inson toqat qilolmas edi. Hofiz, Navoiy va Fuzuliy she'rlarin xofizlikda ko'p o'qur erdi. Toshkent ahli mug'annilari, ulamo va fuzalo (378b) lari maxdumning husni xulqi va fazlu kamoliga muftalo erdilar. Qayerga borganin bilsalar darak topib borarlari erdi. Bir vaqt maxdumning Bog'istong'a, Shayx Umar Valiyning²³ ziyoratiga bir ikki olim va shoir bilan ketganlig'in eshitib men ham va bir necha bedilxon olimlar bilan birga chiqib, suhbatiga doxil bo'lduk. Tog' ustinda, mozorda maxdum munojot va navo taronasinda o'zining Bedilning "Jo'ybori rahmat ast" g'azaliga qilg'on muxammasin ashula qilg'ondagi fayz faqirning xotiridan chiqmaydi", deb ko'z yosh qildi.

So'ngra aytadi: "Toshkandni Rusiya davlati olg'ondan so'ng 1289-yil hijriyda²⁴ bir qattig' vabo bo'lub, Toshkand mashoyix, ulamo va quzzotlari ko'p xaloyiq bilan Xoja Zayniddin bobo²⁵

notinchliklar nazarda tutilgan.

¹⁹ Amir Muzaffar, 1860–1885-yillarda Buxoro hukmdori.

²⁰ Amir Abdulahad, 1885–1910-yillarda Buxoro hukmdori.

²¹ Domulla Solihbek oxund Qozoqboybiy o'g'li, shaharning Beshyog'och dahasidan bo'lgan ulamo va katta siyosiy mavqega ega bo'lgan shaxs. 1865-yilgi Toshkent mudofaasi yetakchilaridan biri, shahar egallangach Sibirga surgun qilingan va o'sha yerlarda vafot etgan. Solihbek oxund va uning xonadoni vakillari haqida qarang: Solihbek dodxoh. Tuzuvchilar: O. Bo'riyev, N. Ubaydullabek o'g'li. Mas'ul muharrir: A. O'rinboyev. – Toshkent: Fan, 2006; Sultonov O'. O'zbekiston tarixi davlat muzeyi fondidagi tarixiy hujjatlar (tadqiqot va tavsif). – Toshkent: Fan, 2024. – B.20–27.

²² Milodiy 1849–1851-yillar.

²³ Shayx Umar Bog'istoniy (vaf. 1291), chahoryorlardan Hazrat Umar (r.a.) avlodidan, mashhur mutasavvif. Shayx Xovand Tahir (vaf. 1355 yoki 1359) otasi.

²⁴ Milodiy 1873–1874-yillar.

²⁵ Shayx Zayniddin Kuhi Orifoniy (taxm. XII–XIII asrlar), chahoryorlardan Hazrat Abu Bakr Siddiq (r.a.) avlodi, mahalliy manbalarda Shihobiddin Suhravardiyning o'g'li ekani aytiladi. Toshkentning Ko'kcha dahasida XVI asrga oid maqbarasi joylashgan. Batafsil qarang: Shayx Zayniddin bobo shaxsiyati, ajdodlari va avlodlari. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022.

mozoriga tuya so'yub, shavlon qaynatub vaboning daf'i uchun xudoyi qilmoq g'arazinda chiqdilar. Shul kuni asrga yaqin mozorda havz atrofindagi sufada zikri samo' so'ngida yig'i va sig'i asnosinda Sobirbek maxdum Ulfat qo'lig'a tanburin olib, bir munojot o'qudi. Shul vaqtda mozorga xalq har bir minutda uluk kelturub turg'onlari edi. Maxdumning bu taronasi xalqqa bisyor ta'sir qilib, ko'p yig'i-sig'i bo'lub, shul asnoda Sharifxo'ja qozi²⁶ o'rnidan turub xalqqa xitob qilib, yig'lagan holda xalqdan maxdumning uzoq umrin so'rab duo talab qildi. Allohu taolo ushbu maxdumni bizlar uchun ko'p /vaqt/ salomat qilsun dedi. Bu duoning sharofatidanmu yoki xalqning kasofatidanmu shul kuni qaytgandin so'ng maxdumga vabo tegub ertasi kun shul vaqtda mozorga maxdumning janozasin kelturdilar. Rahmatullohi alayh.

Bu janoza marosimiga Toshkand mashoyix, ulamo, fuzalo, mudarris, qozi-quzzotlardin tashqari ko'p xaloyiq ishtirok etdi. Ulamo tamom bel bog'lagan va dod faryod aylagan holda Shayx Zayniddin bobo g'orlari yonida qabrg'a qo'yidilar. Qirq qori xatmi Qur'on qildi. Mozorda qabr ustinda mujovir bo'lib, muhib va oshiqlarindin Sayyid xalifa va Etemas eshonlar²⁷ bor edi. Sayyid xalifa bir necha kundan so'ng ketsa ham Etemas eshon Ulfatning qabriga qo'ygan kundan boshlab qabrni quchog'lab ustida qirq chilla qoldi. Ya'ni to'rt yil o'n oy bo'ldi. Bu riyozat bilan Etemas eshon sohibi karomat eshonlardan bo'lib chiqdi.

Ulfatning she'r to'plami devoni o'z qo'li bilan yozg'on be/nihoyat/ xushxat, yaxshi muqovada [gi qo'lyozmasi] toshkendlik Muhammad Ali aka nom savdogar do'sti qo'lida ko'rib {andan so'rab olib}, bir qancha vaqt mutoala qilg'on edim. Ash'ori Bedil va Xoja Hofiz she'rlariga muxammas, Navoiy, Fuzuliyalar she'lariga tazmindin iborat edi. She'rlarindin xotirimda

Bayt:

Miyoni dust hamon beh, ki guftugu n-aftad,

Dami mukolama az ham judo shavand du lab.

Maosirlarindin yana biri **Almai**y taxalluslik Fazlulloh qori²⁸ erdi. Siyohjurdalik, qotma kishi erdi. Sebzor dahasinda, Hazrati Imom mavzeinda Qumloq mahallasinda bir kambag'al oiladin dunyog'a kelib, mazkur mavzeda ibtidoiy tahsilin bitirib, qorii {murattab} bo'lub, Mo'yi Muborak madrasasida Abdulmajidxon eshon/da/²⁹ ham madrasai Baroqxonda o'qub tahsilin kamolg'a yetkurgan edi. Zamondosh ulamolarga munozarada g'alaba cholg'on. Hatto Xo'qandg'a borib, Xo'qand shayx ul-islomiga g'alaba so'ngida masxaraomuz so'zlar qotg'onin so'zlarlar edi. O'zi diniy xurofotlarga qarshi yashovchi bo'lg'on vajhindin va mijozi hiddatli bo'lg'oni /uchun/ Toshkand ulomalariga yoqmayur erdi. Binobarin ko'p qashshoqliqda umr o'tkarur edi. Bir kunda xotirida yod bo'lg'on vajhindin bir "Muxtasari viqoya" yozg'onlig'in uni o'z ko'zi bilan ko'rgan bir mullabachcha so'zlagan edi. Shul tariqa bilan maoshin ta'min etar erdi.

Bir kun Sebzor qozisi Hakimxo'ja eshon qozi o'g'li Muhiddinxo'ja qozining³⁰ huzuriga borganda: "Ey Eshon qori ko'p voqtdin beri bizga kelmaysiz va nima uchun bunday bo'ldi deganda, javobiga ey Eshon qozi:

²⁶ Sharifxo'ja qozi Podshohxo'ja o'g'li Shayxovandtahuriy Umariy (vaf. 1904), Shayx Xovand Tahur avlodi, Toshkentning mashhur qozilaridan. Sharifxo'ja qozi kattagina shaxsiy kutubxona egalik qilgan. Bu haqda qarang: Ziyodov Sh., Sultonov O'. Toshkent qozisi Sharifxo'ja Podshohxo'ja o'g'lining kutubxonasi // Imom Buxoriy saboqlari. 2022. № 2. – B.3-4.

²⁷ Etemas eshon – asl ismi Eshon Bobo oxund Shodmonxo'ja o'g'li, Shayx Zayniddin Kuyi Orifoniy avlodi, XIX asrda Toshkentda mashhur bo'lgan so'fiy.

²⁸ Fazlulloh qori Mirjalol o'g'li – Almai (1851–1894), shoir, tarjimon va xattot. Avval Toshkentdagi Muiy Muborak madrasasida, so'ng Buxoro madrasalarida o'qigan. Bir muddat Toshkentdagi Shukurxon madrasasida mudarrislik qilgan.

²⁹ Abdulmajidxon eshon ibn Yunusxon eshon (1810–1898), Mo'yi Muborak madrasasi mudarrisi, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlar diniy boshqarmasining ilk muftiysi Eshon Boboxonning (1858–1957) otasi.

³⁰ Muhiddinxo'ja qozi Hakimxo'ja qozikalon o'g'li (vaf. 1902), 1869-yilda otasi vafotidan so'ng Sebzor dahasida qozi bo'lgan. Toshkentdagi taniqli alaviy xo'jalar xonadonidan.

*Unum yo 'q, munum yo 'q,
Uyumda unum yo 'q.
Ko 'chadin unum yo 'q,
(379a) Chiqorsam unum yo 'q.*

deb, qozidin un-unlab ehson olmish. Doimo majlislarda ulamolarni tahqir etar ermish, hajviyalar o'qur ermish. Ko'p vaqt Fattohiyning "Shabiston"³¹ ismlik asarin o'qub ondog'i "mua'mmiri umrro hamon donad ki dar ziri jahl guzaronad" jumlasin o'qub, qirq yoshga yetmasam kerak der ekan. Darhaqiqat 39 yoshinda vafot etmish.

Bu ulug' olim va zabardast shoir o'zbeklar uchun "Kalila va Dimna" (Anvori Suhayliy)³² degan butun dunyoga ma'lum bo'lg'on bir muhim asarni forsiy tilindin o'zbek tilig'a nazman va nasran tarjima qilib qoldurg'on. Chopga chiqq'on bu axloqiy muhim asarda tarjimada ko'rsatg'on mahorati qudrati shar'iyasiga doldur. Xalq uchun istifodalik asardur. Ushbu kitobning mutoalasin tavsiya qilamiz. Bu amlaxu ash-shuaro va afsax al-bulag'o Qori Fazlulloh mutaxallis baAlmaiyning ash'orlari bayozlarda ko'bdur. Aning abyotlarindin namuna o'laroq ushbu bir baytni yozamiz.

Bayt:

*Umr agar xush o'tsa umri Nuh ham kamdur vale,
Ko'p uzundur ko'z yumub ochquncha kulfatlik hayot.*

Yana shul zamonda **Dilkash** taxalluslik shoir Beshyog'och dahasinda, ash'orlari bayozlarda ko'runub /turadi/. Uning qo'lyozma she'r to'plami Muhammad Rahim hoji nomlik shoirning {o'z} o'g'li qo'lida ko'rub, faqir olib bir muncha vaqt asarni ko'zdan kechurgan edim. She'r va g'azallari bayozlarda uchraydi. She'laridin namuna tarjihbandidin bir farcha:

*Mahosil manga To'ra Qosim degan,
Qizil tutni xushxo'r gilosim degan.
Tilida tezak ko'rsa nosim degan,
Qilich o'rniga qayda dosim degan.
Ko'cha kesorlardur ko'cha kesorlar.*

Digar Toshkand shoirlaridin ul vaqtda muallif asrdoshi /bo'lg'on/ muhtaram a'lami zamon **Mullo Mir Ahmadxon** muftiy taxallusi she'rda "Mir" erdi. Toshkandda ulamolar oilasidan dunyoga kelib, tahsili etimomidin so'ng amsoli va aqronidin ilm va fazlu kamoli bilan ajralib chiqq'on edi. Marsiya, bino va masojidlarga tarixlar boylar erdi. O'zi xushxat muhrkan ham edi. Qozixonalarda mufti va a'lamlik vazifasin ado etar erdi. Rahmonberdi a'lam a'lam bo'lg'onida muhrini shunday o'ymish: a'lamlik o'rmini yuz shukrkim Rahmonberdi. Va Mulla Turdiga mufti bo'lg'onida: Muftilik o'rnida, yuz shukrkim Mulla Turdi, deb muhr yasomish. Islom olaminda e'tiqod borasinda mashhur bo'g'on "Fihi akbar"ni arabchadin nazman o'zbek tiliga tarjima qilg'on. Ko'p yaxshi asardur. Tab' qiling'on shu asaridin iqtidori qanday ekanlig'i ma'lumdur. Rahmatullohi alayh.

Biri shoir Miskindur³³. Ismi Mulla Qo'shoq erdi. Toshkand[ning] Shayxontahur dahasinda, Balandmasjid mahallalik. Yosh davrinda Balandmasjid guzarinda baqollik qilar erdi. So'ng Mayiz bozorida mayizfurush/lik/da o'lturub tijorat bilan maishatin o'tkarur erdi. Inqilobdan so'ng 28-30

³¹ Mashhur shoir Muhammad ibn Yahyo Nishopuriyning (Sibak Fattohiy, vaf. 1449) "Shabistoni xayol" va "Shabistoni nukot va gulistoni lug'ot" nomlari bilan mashhur bo'lgan asari nazarda tutilgan.

³² Murodxo'ja Solihiy qavsga olgan (S.O.). Husayn Voiz Koshifiyning (1420–1505) "Anvori Suhayliy" (Kalila va Dimna) asari zamondoshi Suhayliyg'a (vaf. 1512) bag'ishlangan. Suhayliy turkiy va forsiyda ijod qilgan, temuriy Husayn Bayqaro xizmatida bo'lgan.

³³ Miskin – G'ulom Halil Toshmuhammad o'g'li (1880–1937). Dastlab Toshkentning Balandmasjid mahallasidagi maktabda, keyinroq shahardagi Ko'kaldosh madrasasida o'qigan.

nchi yillarda afterkada kassirlik qilar erdi. Ash'orlari ko'rilub turur erdi. Ash'oridin ushbu zaylda bir bayt ko'rsatuv bilan kifoyalanildi.

Bayt

*Bo'lmag'il olam ishidan har zamon dilgir sen,
Bir zamon bechora bo'lsang, bir zamon mir sen.*

G'azallaridin bir matla'dur.

Yana biri shoir **Kamiy**³⁴. Ismi Muhammad Karimbek erdi. Toshkand[ning] Sebzor dahasinda, Hazrat Imom Qaffol Shoshiy [mozori] atroflarinda mahallalardan birida 1870 nchi milodiy yillarinda tug'ulub, ibtidoi tahsildin madrasai Beglarbegida, Domulla Shoh Mahmudxonda dars o'qub xatmi kutub qilg'on erdi. Zamon shuarolari/din/ Muhyi, Muqimiy, Vasliy va Yusuf Saryomiylar bilan mushoiralari bor. Ushbularning she'rilariga taxmislari ham ko'p. O'zi qalandarvashlikda (379b) mujarrad umr kechurdi. G'azal va muvashshahlari bayozlarda ko'pdur. 1928 nchi yil milodiy oralarinda barhayot edi. She'rilaridan faqirning tarjima qilg'on "Guliston"ig'a yozgan bir tarixin bayoni bilan kifoyalanildi.

Bayt:

*Ko'rmisham yozmish suxandon do'stlar ta'rixini,
O'zlaridan olima qo'ymish nishon ta'rixini.
Qo'lig'a tutib qalam harf ila ojiz bu Kamiy,
"Hasht jannat" dedi "Shavqi Guliston" ta'rixini.*

1327³⁵ nchi hijriy chiqadi.

Shavkat³⁶. Ismi Sirojiddin, otasining oti Mirzohid oxund erdi. Otasi qishloqda maktabdorlik qiladurg'on olimlardan bo'lub, Toshkandning sharq tarafidagi Xondayliq va Iskandar degan qishloqda yashar edi. Bu yosh shoir mazkur qishloqda 1890-yil milodiyda dunyoga kelib, ibtidoi tahsilin otasi huzurida bitirib, qora savodin chiqarib, avval Toshkandga Kesakqo'rg'on madrasasiga³⁷, Mulla Shoh Muhiddin /domulla/ huzuriga kelib "Sharhi Mullo" gacha ul madrasada bo'lub, xat mashqi uchun Mulla Shoh Murod domulla kotib³⁸ tarbiyasiga kelib, xat mashqin kamolga yetkarib so'ngra madrasai Beglarbegiga keldi. Bahodirxon maxdum va Abdumalik hoji domullalar huzurida tahsil qildi. Kaminadin adabiyoti forsiy, aruz ilmlaridin makolama qilib, shul vaqtlarda ya'ni, 1909–1910 nchi yillarda qaminaning Shayx Sa'diyning "Guliston"ig'a qilg'on tarjimasin "Shavqi Guliston" matbaaga tayyorlab, kitobatin yozdi va tasvirlarin tortdi. So'ngra Sa'diyning "Karima" ismindagi risolasin "Rahima"³⁹ isminda nazman tarjima ayladi, tab' qildirdi. Butun olamga mashhur "Alf va layla"⁴⁰ ismindagi ulug' asarni forsiy tilindin nazman va nasran o'zbekchaga tarjima ayladi. Tab'ga chiqq'on erdi.

Avvalan nazmda taxallus "Shayun" edi. So'ngra "Shavkat" taxallus ayladi. Bayozlarda g'azal, maxammas, muvahhashlari ko'pdur. O'zi jisman ko'p nozik, bo'yi past, nazar-nogir bo'lsa ham fazlu kamoli ulug' edi. Faqirning hujrasinda Sayid Ahmad Vasliy, Mavlono Yusuf Saryomiy, turkistonlik Tursun Muhammad a'lam – G'urbatiy, Mulla Abdulqodir Koshg'ariy – G'oziy va Kamiylar jam bo'lg'onda mushoiralarga ham qatnashar erdi. Bu suhbatlardin ko'p foydalanar erdi. 1931 nchi yillarda ham barhayot erdi. Kamina huzuriga keldi-ketdisi bo'lub turar edi. So'ngra o'z

³⁴ Kamiy – Karimbek Sharifbek o'g'li (1864–1923), Beklarbegi madrasasida o'qigan, keyinroq shu madrasada mudarrislik qilgan.

³⁵ Milodiy 1909-1910 yil.

³⁶ Sidqiy Xondayliqiy, Sirojiddin maxdum Mirzohid oxund o'g'li (1884–1934). Sidqiy zamondoshlari orasida shoir, xattot, tarjimon hamda arab va fors tillari bilimdoni sifatida tanilgan.

³⁷ Bu madrasa Toshkentda taxminan XVIII asr oxiridan faoliyat yurita boshlagan.

³⁸ Muhammad Shoh Murod kotib (1850–1922), Toshkent xattotlik maktabining taniqli vakili.

³⁹ Tarjima haqida qaralsin: Sidqiy Xandaqliqiy. Karima tarjimasini, musammi ba Rahima. – Toshkand, 1912-1913. – 34 sahifa.

⁴⁰ Tarjima haqida qaralsin: Sidqiy Xandaqliqiy. Alf layla va layla. – Toshkand, 1912-1914. – 356 sahifa. 1-2-jild.

qishlog'i Iskandarda vafot etganin xabarini eshitdim. Alloh rahmat aylagan bo'lsun. Abyotlarindin kaminaning "Shavqi Guliston" ismlik tarjimanok musavvar kitobin hoshiyasindagi yozgan munojotidin bir necha farchasin namuna ayladuh. Ushbu yerda yozib o'tamiz.

Bayt:

*Xudoyo, o'zing mehribonim mening,
Ki yo'q birligingga gumonim mening.
Bu Bog'i Murod ayladim extimom,
Tamosho qilib ani har subhi shom
Jahon boricha poydor aylag'il,
Dog'i xalq aro nomdor aylag'il.
Ki yetguma anga xazon sarsarin
Fano bodig'a bermag'il bu borin.
Eram gulshani kabi shodob qil,
Tamoshoga jumla tullob qil.
Ki gasht etib subh ila shomlar,
Munga rag'bat etsunlar ayyomlar.
Kishi boqsa gar munga pand olg'usi,
G'alatmu dedim, balki qand olg'usi.
Qilibdur muni turk[iy] Xoja Murod,
Ki topsun debon barcha mundin murod.
"Guliston"ning bahrida g'avvos o'lub,
Ki g'avvosliq o'zig'a xos o'lub.
Olib ma'ni durrin nisor ayladi,
Xaloyiq aro turfa kor ayladi.
Berib bu "Guliston"da dodi suxan,
Fasohatla ochdi bilodi suxan.
Ki qildi "Guliston"ga turfa hunar,
Bori birdan o'ldi oni borvar.
Tamosho qilanlar bori bir yegay,
G'alat so'zladim balki shakar yegay. Ila oxirihi.*

Toshkand shoirlarindin biri o'shal asrda **Axtariy** erdi. Toshkand[ning] Sebzor dahasinda, Hasanboy mahallasinda dunyoga keldi. Ismi Afandixon /bo'lub/, mudarris Ortuqxo'ja eshonning o'g'li erdi. Toshkand va Buxoroda tahsil ko'rgan. 1938 nchi yillarda vafot qildi. G'azallarindin bir necha farcha ushbu yerda yozamiz.

Bayt:

*Xira shud chashmam adoi chashmi mastonam hanuz,
Rixt dandonam havo la'li xandonam hanuz.
Pir gashtam az maosiy, domanafshonam nashud,
Panjai shayton hamono, dar giribonam hanuz.*

Mirzo Yunusjon shig'ovul Toshkandiy. Allomai zamon nodirai davronlardan bo'lub, Sa'di maxdum nomlik bir olimning faqirga bergan ma'lumotiga nazaran bu zot Toshkandda, Sebzor daha Kunjak mahallasinda tug'ilub, ibtidoi tahsilin (380a) Toshkandda tamomlab, madrasa ma'lumotin Xo'qandda kamolga yetkargan⁴¹.

⁴¹ Mirzo Muhammad Yunus Muhammad Amin o'g'li (1830–1905), Qo'qon xonligi mansabdorlaridan. U Aliquli Amirlashkar davrida mirzo bo'lib xizmatga kirgan. Keyinroq mirzoboshi, shig'ovul, mehtar kabi mansablarga ko'tarilgan, mamlakatda soliq va yig'imlarga mas'ul bo'lgan. "Tarixi Aliquli Amirlashkar", "Hadiqat ul-anvor", "Tuhfai Toib" kabi asarlar yozib qoldirgan.

Bu “Tarixi jadida”ning bergan ma’lumotiga binoan Toshkand va Xo‘qand fitroqi zamonlarindagi mudofaa ishlarida ishtiroki bo‘lg‘on. So‘ng Koshg‘arlarga borg‘on, Yorkand hokimi bo‘lg‘on va hakoza o‘zi ulug‘ mutabahir olim va zabardast shoirlardan bo‘lub, mudarrislik va munshiylik vazifalarida ham bo‘lg‘on. Hodixon a’lam Toshkandiyning vafotida bu tarixni silki nazmga chekkan. Nazmda taxallusi Toyib bo‘lg‘on. Tarix matla’i:

Muhiti a’zami irfon Muhammad Hodi,

Ki bud ruhi dilash pur zi uqdai durri simin.

Moddai ta’rix:

Ba soli rixlati u zad raqam chunin, “Toyib”,

Zi charxi shar’ nihon oftobi ilmi yaqin.

Digar **Zarif qori Toshkandiy**. Bu fozil Sebzor daha Po’shtihammom mahallasida tug‘ilib, ibtidoi ma’lumotdin so‘ng, Eski Jo‘va mavzeidagi Beglarbegi madrasasinda Domulla Shoh Mahmud oxundning huzurlarida sarf va nahvi arabiyini tamomlab, bilmadim qanday munosabat bilan yosh chog‘indayoq Koshg‘arga ketub, ul yerda Tajalli sohib xizmatida kamolot hosil qilg‘onin so‘zlagan. Inqilobdin avval 1905–1906 nchi milodiyalarda Toshkandga kelib, ushbu yil ya’ni 1322 nchi hijriyda⁴² Toshkandda Pursuf matbaasinda⁴³ G‘ulom Rasulxo‘ja qozi tarafindin chop qiling‘on Amir Alisher Navoiyning “Xamsa”lari zaylida yozg‘on taqriz va ta’rixidin bu fozilning she’rda qancha iqtidori borlig‘i ma’lumdur. Alisher Navoiyning sha’niga mazkur kitob oxirinda yozgan she’ridin {bir ikki farchasin} yozib o‘tamiz.

Bayt:

Ul ki erur taxti balog‘atda mir,

Mulki fasohat aro sohibi sarir.

Burji balog‘atning erur axtari,

Darji baroatning erur gavhari.

Ko‘ngli haqoyiq yuzin oinasi,

Sadri daqoiq durri ganjinasi.

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy. Toshkandiy al-asl bo‘lish munosabatiyla faqir ham bul yerda o‘run berub yozib o‘tmog‘im kerak edi. Bu ulug‘ shoirning tarjimayi holi va ash‘ori, she’rda maslakda tutqon mavqelarini mufassal tariqada yosh yozuchilarimizdin Uyg‘un⁴⁴ tahriri ostinda davlat nashriyoti tomonidin 1942 nchi yillarda o‘zbek alifbosi bilan chiqq‘on asarga havola qilindi.

Zokirjon Furqat to‘g‘risida ma’lumot ham yoshlar tarafindin yangi tahrir bilan tarixchalarda ko‘p istovchilarg‘a anga murojaatni tavsiya qilamiz.

Yusuf Saryomiy borasinda bir oz ma’lumot beramiz. Bu zot faqir bilan sadoqat oshnoliqi xat bilan murosiloti ko‘p edi. Mening bilganim otasi Ya‘qub isminda chustlik bo‘lub, shoirning yoshlig‘inda Saryomga kelib turub qolg‘on. Ibtidoi ma’lumot va so‘ngi ma’lumotin Saryom va Chimkandlarda olg‘on. Yosh chog‘indayoq she’r ayta boshlag‘on. She’rlari Saryom va Chimkand va Toshkandda har bir kimsalar orqali tarala boshlag‘on. Yosh yigitlik vaqtinda Koshg‘arga, Tajalli sohibning balog‘at va fasohat va she’rdagi iqtidorin eshitib o‘qumoq g‘aarazinda bormoqni niyat qilib yo‘lga chiqib Koshg‘ar dovoniga yaqin yerda unga qaroqchilar tegib talab olg‘onlig‘in qo‘lida bo‘lg‘on birmuncha zamondin beri mashq qilg‘on she’r to‘plamlari ham oling‘onlig‘in manga ziyoda afsusin bayon aylar edi. Bu hozirgi devondagi she’rlar so‘ngi to‘plong‘on she’rlig‘in bayon qilar erdi. Bu janob xalqning ba’zi bir urf va odatlarig‘a rasm va marosimlarig‘a juda qarshi xususan omi eshon, ilojiz olimnamolar va xoin boylarga qarshi erdi. Binobarin hajviy she’rlar aytuvga tab’i moyil erdi, ko‘p aytar erdi. So‘ng umrlarida bu hajviy she’rlarin tamom kuydirub yubordi. Hajv qilmadi. Majlisda badoxatan she’r aytardi va xotiri juda tez erdi. Bir kun bahor ayomda faqirning

⁴² Milodiy 1904–1905-yillar.

⁴³ “O.A. Porsev” tipo-litografiyasi, 1888–1918-yillarda Toshkentda faoliyat yuritgan.

⁴⁴ Rahmatilla Otaqo‘ziyev – Uyg‘un (1905–1990), o‘zbek shoiri va jamoat arbobi, tarjimon, dramaturg.

hujrasida madrasai [Beklar]bekda bir qancha shoirlar bilan o'lturushganimizda Yusuf domla Koh ota mozoriga⁴⁵ sayohat va ziyorat bilan bormoqimizni tashviq aylab so'radi. Mavjabincha ul tarafga jo'naduk. Yo'lda Charxchiko'chada hovlisi bor faqirning xishlarindin bo'lmish Sayyid Akbarxon nojavonni choqirib birga borishimizni faqirdin so'radi. Faqir uning hovlisin choqirib ko'rsam havlisidin bir bola chiqib, chakalakka ketganlar dedi. Shul onda Mavloni Yusuf badoxatan she'r:

*Biz kelsak ekan ketgan ekanlar chakalakka,
Rahm aylamayin bir necha sizdek kafalakka.*

deb, ushbu radif va bahrda ko'chada, yo'lda bir g'azal aytib tamomladi. Yo'ldagi hamrohlar Kamiy, Ziloliy va Olimiy degan shoirlar Mavlononning iqtidoriga hayron qoldilar. Yusufning devoni oxir vaqtda shogirdi To'lagan Xojimyorov⁴⁶ mutaxallis ba Tavallo tashabbusi bilan chop qilindi. Kimsalar qo'linda mavjuddur.

Biri allomai zamon, hoizi qasb as-sabaq al-irfon, fozili muhaqqiq va komili mudaqqiq, muhibboni soniy, jome' al-ma'qul va al-manqul, va murshidi arkon al-furu' va-l-usul sayyid avlod **Husaynixon Tajalliy**. Bu janob aslida Hindiston[ning] Dehlisida tavallud qilib, so'ng Ya'qub (380b) bek zamonida, yosh vaqtinda otasining orqasida Koshg'arga kelib qolg'on. Iqtidoriga binoan yosh vaqtindayoq Koshg'arda mudarris bo'lg'onin so'zlarlar erdi. So'ng vaqtlarda Koshg'ar qishloqlarindin Xo'jaarig' aloqai Qarg'aliq degan mavzeda xaloyiqdin uzlat qilib mutavattin bo'lg'onin faqirga yozg'on maktubinda izhor qilg'on erdi. Bu zotning kamoli iqtidorig'a oshiq bo'lub, Turkistondin Zarif qori va Zokirjon Furqat kabi shoirlar borib tilomizat etganlar erdi. Adabiyoti arabiya, tafsir va hadis ilminda yadi tulo sohibi bo'lish barobarinda adabiyoti forsiy va turkiyda nodirai asr emish. Yozg'on asarlarindin "Barqi Tajalli va sabqi majalli" isminda chop bo'lg'on. Asaridin bir nusxa kaminag'a hadya tariqasida yubor/g'on/ erdilar. ...⁴⁷

Sarupo nuqson etuvchi Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li Toshkandiy.

Kitobat 1371 nchi hijriy mutobiq 1951 nchi milodiy

E'tizori kamina ushbu kitobatni xastalikda ahvoli parishonlikda tez va shoshig'ich iboratda nuqson bilan yozdim, afu qiladilar.

*Kamina ushbu kitobni xastalikda va ahvoli
parishonlikda, tez va shoshig'ich iboratda
nuqson bilan yozdim, afu qiladilar.
Toshkent 1951-yil.*

⁴⁵ Toshkentning Sebzor dahasida joylashgan maqbara, Taxtapul darvozasi yaqinida joylashgan. Bu dahada yana Koh ota nomida mahalla va mavze ham bo'lgan.

⁴⁶ To'lagan Xo'jamiyorov – Tavallo (1982–1937), Toshkent adabiy muhiti namoyandalaridan, Ko'kcha dahasida tug'ilgan, Beklarbegi madrasasida tahsil olgan. Ustozi Yusuf Saryomiy taklifi bilan "Tavallo" taxallusini olgan.

⁴⁷ Matndagi "Shavqi Guliston" nashri munosabati bilan turkistonlik ma'rifatparvarlar yozgan ta'rixlar tushirib qoldirildi.